

Fig. 1. Kinsarvik kirke i Hardanger. Mørkkongsslys (*Verbascum nigrum*) og ugressklokke (*Ranunculus rapunculoides*) langs muren i forgrunnen.

Foto: Per Arvid Åsen, 2022

RELIKTFLORAEN PÅ VÅRE MIDDELALDERLIGE KIRKESTEDER

Av Per Arvid Åsen

Mange nytteplanter ble innført og dyrket i Norden i vikingtid og middelalder. Reliktplanter er levende fortidsminner som på forskjellig vis har overlevd siden de ble introdusert. Over 600 kirkesteder fra middelalderen er fortsatt i bruk i Norge. De representerer viktige grøntområder eller refugier med svært lang kontinuitet, hvor det finnes mulige middelalderlige reliktpanter. Denne studien omfatter floraen på 170 kirkesteder med stående kirke i tillegg til syv lokaliteter med kirkeruiner. 75 mulige planterelikter er nevnt i artikkelen.

Flere forfattere har hevdet at mange nytteplanter kan ha blitt innført til Norden i middelalderen, og bortimot 80 forskjellige kan ha vært dyrket i norske klosterhager. Atskillige var også kjent allerede i vikingtiden og enda tidligere.¹ Spørsmålet er om disse plantene finnes på andre middelalderlige lokaliteter. I Danmark er det vist til *græskirkegårder* hvor det forekommer et stort antall reliktplanter som betegnes som levende fortidsminner fra middelalderen,² og kirkegårdene er kulturhistoriske minnesmerker der disse plantene regnes med.³

Hensikten med denne studien har vært å registrere floraen på et utvalg av norske middelalderkirkegårder, for dermed å kunne si noe om reliktplantaen, innførte fremmedarter og arter på rødlisten. Hver for seg har plantene en historie å fortelle. Artikkelen viser til kirkegårdene som viktige grøntområder for bevaring av flora og fauna.

Reliktplanter i denne forbindelse er levende fortidsminner, fortrinnsvis knyttet til spesielle lokaliteter, som på forskjellig vis har overlevd her minst siden middelalderen, da de ble dyrket som nyttevekster. Dette er medisinerplanter, giftplanter, fargeplanter, duftplanter samt krydder- og grønnsakplanter. Særlig urter, men også enkelte vedplanter kan betegnes som reliktplanter.

Om en gitt plante kan karakteriseres som en reliktpå stedet beror på flere ting: Planten kan være kjent som nytteplante fra eldre europeiske skriftlige kilder, med daterte funn fra for eksempel slott, kloster og middelalderbyer. Planten kan være kjent som en fremmed art i norsk flora og kan ha

en kjent alder i norsk kultur, med funn av daterte mikrofossiler (frø, pollen). I tillegg kan artssammensetningen på et sted gi en indikasjon på om plantene er relikter.

Reliktplantene kan deles inn i ulike kategorier. Det finnes såkalte dvaleplanter, hvis frø er bevart i jorden og kan spire på samme plass etter mange hundre år. Andre er flerårige og overlever med sin foryngelsesevne på stedet i århundrer, bare de får anledning til å gjennomføre sin årlige utvikling. En tredje, men mindre sikker, gruppe er mer eller mindre stedbundne, ettårige til kortlevde flerårige planter. Den fjerde og kanskje største gruppen omfatter mulige reliktplanter med stor spredningsevne.

Nærmere 2000 kirker ble bygd i Norge i løpet av middelalderen. 647 av disse kirkestedene er fortsatt i bruk i dag, omkring 200 med stående kirke, de øvrige med kirke av nyere dato som har erstattet den middelalderiske kirken. 614 kirkesteder er nedlagt.⁴

Alle disse kirkestedene, som er automatisk fredet i henhold til kulturminneloven, omfatter grøntarealer med mer eller mindre aktiv bruk i tusen år. Middelalderkirkegårdene har høy kulturmiljøverdi, men fredningsstatusen har lagt få praktiske restriksjoner på daglig vedlikehold i de anleggene som har vært i kontinuerlig bruk frem til i dag. Selv om gravplassene defineres som grøntanlegg, regnes ikke middelalderkirkegårdene til gruppen av Norges historiske og verneverdige grøntanlegg som teller omkring 200 fredete hager og parker,⁵ og synes heller ikke være noe tema i større verk om norske hager.⁶

1 Sloth et al., 2012, s. 32; Åsen, 2015; Åsen, 2021; Løjtman, 2017; Helweg, 2020, s.119; Sjøgren et al., 2021.

2 Løjtman, 2006; Løjtman 2007.

3 Skov, 1970, s. 123.

4 Riksantikvaren, 2020.

5 Engebretsen, 2021, s. 2–3.

6 Schnitler, 1915; Bruun, 2007; Sørensen, 2013; Engebretsen, 2021, s. 3.

HAGEBRUK, VEGETASJON OG FLORA

Gjerdet rundt kirkegården var viktig. Den middelalderlige kirkegård kan sees på som en *Hortus Conclusus*, en lukket hage beskyttet av en steinmur eller gjerde av treverk. I den idealiserte klosterplanen fra St. Gallen (819–826)⁷ er fruktrærne plassert på kirkegården mellom munkenes graver, og hagen kan oppfattes som et bilde på paradiset. Det kan derfor være en mulighet at beplantning spilte en rolle på middelalderkirkegårdene.⁸ Det naturlige ville være å bruke de prydplantene som var kjent fra hagen hjemme på gården. Kirken og kirkegården hadde også en sentral plass i bygda, med en viss ferdsel og dermed spredning av planter.

Inntrykket fra faglitteraturen er en forestilling om at middelalderkirkegården har vært innhegnet slåttemark med langstrakte og opphøyde, gressbevokste gravtuer i retning øst-vest, noen få blomster til pryd og kanskje med enkle og lite varige markeringer. Gravminner av stein var forbeholdt de velstående. Vanlige folk som bønder og fiskere fikk klare seg uten slike, men fikk uansett kirkens velsignelse og dermed ivaretagelse av sjelene. Ved kirkegang kunne man besøke gravene til sine slektninger og be sitt Pater Noster.⁹ En oppfatning synes å ha vært at kirkegårdene i flere hundre år bar preg av å være lite påaktet, og det hersket uorden og mangel på vedlikehold.¹⁰ Samme forhold fantes også i Sverige, frem til slutten av 1700-tallet, med gravene spredd

utover en ujevn eng. Gresset ble slått som høy og kunne være en del av klokkerens lønn. Beitende dyr kunne også forekomme mellom gravene.¹¹ I senmiddelalderen i Danmark beskrives prestens rett til høyslått på kirkegården som normalt bar en frodig gressvekst. Kirkegården skulle slås om sommeren og holdes ren for fe, hester og svin. På hovedparten av de fynske kirkegårder var det i slutningen av 1500-tallet trær, mest ask, men også eik, lønn, lind, pil og hyll.¹² Det kan også synes som om hagtorn har spilt en rolle som hegn rundt kirkegårdene i Danmark og Tyskland, i alle fall tilbake til renessansen.¹³

Inne i kirkene, for eksempel på vegger, altertavler og messehagler og på middelalderlige gravsteiner, finnes tallrike botaniske motiver. Roser og liljer var viktige symbolplanter.¹⁴ Den rike blomsterornamentikken kunne vel inspirere til bruk av levende planter på gravplassen, i alle fall etter hvert som planter ble spredt fra klosterhagene og de velstående hager, selv om dette var noe som tok tid.

I Midt-Norge var hagedyrkingen fortsatt i sin barndom på 1770-tallet, unntatt hos fornemme folk. Der kirkegårdene var uten innhegning, kom beitende dyr lett til, og det kunne gå hardt utover vegetasjonen. Imidlertid vises det også til eksempler på kirkegårder med intakte gjerdet: I 1773 var Stangvik kirke i Surnadal omsluttet av en vakker steinmur, og kirkegården overalt bevokst med reinfann, kongsløys og bringebærbusker, «hvilken giver ei alleene Stedet et smukt Udseende, men kan ogsaa

7 St. Gallen, Stiftsbibliothek, Codex 1092. Tilgjengelig fra: <https://digital.library.ucla.edu/catalog/ark:/21198/zz002kp2b7> (Hentet 11. oktober 2023).

8 Kryger, 2015, s. 18–21

9 Ekroll, 2016, s. 18, 24

10 Klingberg, 1997a, s. 9; se også Exner, 1961 (gjengitt i Kryger 2015, s. 17)

11 Morin & Grönwall, 2018, s. 3; Kristensen, 2021, s. 18

12 Stoklund, 1981, s. 392

13 Kryger, 2015, s. 28

14 Mamen et al., 1986, s. 24-39

Fig. 2. Reinmann (Tanacetum vulgare) fra Trondenes kirkested i Harstad. Urten har sterk, aromatisk lukt og er blant annet brukt som et menstruasjonsfremmende middel i middelalderen.

Foto: Per Arvid Åsen, 2008

tiene til at hindre Skadeligheden af de fra Kirkegaarden opstigende Dunste». ¹⁵ Både reinmann (fig. 2) og kongslis kan her være middelalderlige planterelikter. Det samme kan vi si om kongslis omtalt 1762 fra Skodje kirkegård i Møre og Romsdal, hvor «den staaer i Mængde og giver et Skin eller Lysning langt fra». ¹⁶

Kirkestedene fungerte som samlingsplasser i bygda, og som tidligere omtalt kan planter kan ha blitt spreidd, bevisst og ubevisst. Kirkene som ble bygd på gårder ble ført inn i et allerede eksisterende

bebyggelsesmessig og funksjonelt mønster, basert i de fleste tilfeller på århundrelang utvikling av tunets form, og de gamle hovedveiene gikk ofte innom de middelalderlige kirkestedsgårdene. ¹⁷ I det sørlige Skandinavia (Danmark-Sverige) er det vist til planteinventar i middelalderlige bondehager. ¹⁸

Gradvis begynte man å plante blomster på gravene. Langs murene som omkranset kirkegården dukket det opp en flora som låen og etter hvert gressklipperen ikke fikk tak i, og det utviklet seg en kirkegårdsflora

¹⁵ Schøning, 1910, s. 102, 254

¹⁶ Strøm, 1762, s. 134

¹⁷ Johannessen & Eriksson, 2015, s. 109

¹⁸ Helweg, 2020, s. 125

som gjenspeilte plantene i bondehagene, i tillegg til den naturlige villfloraen. På Drammens kirkegård var alle gravene dekket med blomsterbed i 1824,¹⁹ og omkring 1880 var det tett i tett med gressbevokste gravtuer, busker og små trær omkring Nidarosdomen.²⁰ Omkring 1920-tallet grodde gresset så frodig på Trondenes kirkegård at kirketjeneren, som hadde retten til høyet, kunne fø to kuer, og «*Nordlands Palme*», rimeligvis den vi kaller tromsøpalme (*Heracelum persicum*) i dag, oppnådde en så høy grad av yppighet, «*at den med sine store Blader danner små Løvhytter over Gravene.*»²¹ I 1950-årene synes fortsatt flere landlege kirkegårder i Sør-Norge å fremstå som rene blomsterenger som kanskje bare ble slått en gang i året.²² Det ble også populært å plante trær på bygdekirkegårdene, spesielt mye bjørk i perioden 1910–1930, som da ble det dominerende kirkegårdstreet i hele århundret, ofte som en ytre begrensing av anleggene.²³

Utover 1950-årene fulgte nye krav til mer effektiv drift, gravtuene var dessuten et dårlig voksested for blomster og vanskelig å slå med nye mekaniske redskaper. Det var viktig at kirkegården fremstod som et velstelt midtpunkt i bygda, som en park eller lund, en hage til minne om de døde. En jevn og fin gressbakke med gravminner på rekke og rad tilrettela for et mer effektivt vedlikehold.²⁴ Lokale lag satte i gang kirkegårdsdugnad, jord ble tilkjørt og planert. Den gamle forsømte kirkegården ble modernisert og ble et mål for søndagsturen.²⁵

Imidlertid kom det også advarsler om for hard omlegging, kirkegården kunne bli for ensformig.²⁶ Både vakre gravminner og rosebusker forsvant. Mange planter i kantområdene ble sannsynligvis borte i disse årene. Dagens plenkirkegårder er et resultat av denne omleggingen.

VIKTIGE GRØNTOMRÅDER

Denne studien handler ikke om dagens blomster på gravene, men snarere om den ville og forvillede floraen mellom gravene og i kantområdene, særlig på begge sider av kirkegårdsmuren. Kirkestedene danner særegne miljøer hvor kultur og natur opptrer i et fruktbart samspill. De gamle steinmurene er tilholdssted for både planter og dyr. Store trær er verter for mose og lav og tallrike insekter. Kirketårn, trær og busker er hekkeplasser for fuglene. Men her kan det være en konflikt mellom å bevare vegetasjonen i randområdene og å holde kirkegården mest mulig velfrisert. Kjemiske midler i vedlikeholdet er fortsatt i bruk på enkelte kirkesteder. I tillegg til vokseplasser for truet flora – rødlistearter²⁷ – kan kirkegårdene være spredningssteder for uønsket flora – arter på fremmedartslisten med risiko for spredning.²⁸

Stikkprøver i Artsdatabanken før nærstående undersøkelse viste at floraen var registrert kun på noen få middelalderkirkesteder. Av 181 kirkesteder med stående kirke²⁹ er 170 omfattet av denne studien, fra Spangereid i sør til Trondenes i nord, i tillegg til syv lokaliteter med kirke-ruiner (fig. 3). Feltarbeidet ble utført i

19 Skard, 1963, s. 242

20 Ekroll, 2014, s. 165

21 Moe, 1922, s. 147

22 Tholle, 1965, s. 20, 53

23 Klingberg, 1997b, s. 31

24 Sæland, 1954, s. 119

25 Hordvik, 1965, s. 27

26 Lundstad, 1955, s. 60-61; Sørmoen, 214, s. 7

27 Artsdatabanken, 2021

28 Artsdatabanken, 2023

29 Rasmussen, 1993

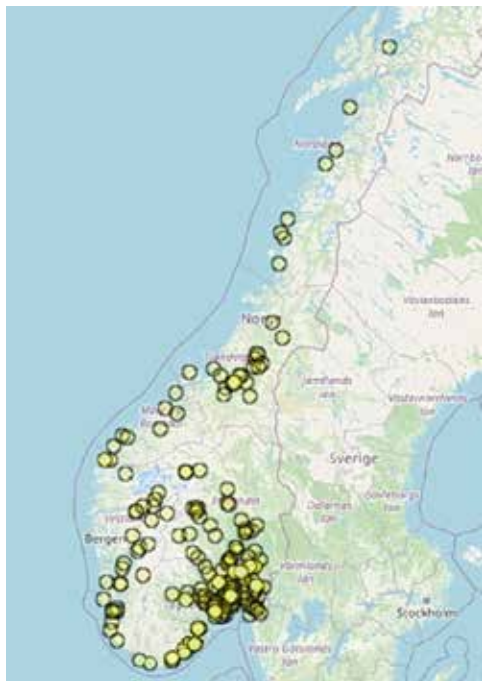

Fig. 3. Kirkesteder undersøkt.
Kart fra Artsdatabanken, 2023

mai-september 2020–2022.³⁰ Artslistene fra de respektive kirkestedene ble fortløpende lagt ut i Artsdatabanken og er fritt tilgjengelige. Sammen med tidligere funn er 648 arter registrert, av disse tilhører 463 til den norske villfloraen, mens 185 står på fremmedartslisten. I tillegg kommer et titalls historiske hageroser som er holdt utenom denne studien,³¹ med unntak av eplerose og hvit prestegårdsrose som begge kan være reliktpanter fra middelalderen.

I gjennomsnitt er det funnet 60 arter på hvert kirkested, hvorav Oddernes kirke

(Kristiansand), Høvåg kirke (Lillesand), Dybvåg kirke (Tvedestrand), Heggen kirke (Modum), Hvaler kirke (Hvaler), Domkirkeodden (Hamar), Rokoberget kirkeruin (Løten), Balke kirke (Østre Toten) og Tingvoll kirke (Tingvoll) utmerker seg som eksempler på kirkesteder med en rik flora, hver med godt over 100 arter. I den nedre ende av skalaen finner vi Orre gamle kirke (Klepp), Flesberg stavkirke (Flesberg), Kråkstad kirke (Nordre Follo), Moster gamle kirke (Bømlo), Vangen kirke (Aurland) og Giske kirke (Giske) med under 30 arter på hver.

Det er lokale forhold som avgjør hvor mangfoldig floraen er, som jordbunn, klima, størrelsen på gravplassen, aktiv bruk, graden av vedlikehold, ikke minst hvor ofte og hvor nitid gressklipperen blir brukt, om kantsoner sprøytes eller om disse får ligge i fred. Vegetasjonen fordeler seg grovt regnet på fire områder: Kirkegårdsmurer, randsoner og uskjøttet villnis, grusganger og plenarealer mellom gravene.

KIRKEGÅRDSMURER

Kirkegården er fra den første kristne tid i Norden anlagt som en innviet plass omkring kirken.³² Innhegningen kunne være av trevirke og vedlikeholdet kunne tydeligvis bli problematisk. På 1770-tallet er det beskrevet kirkesteder hvor man lot den ene «Tømmer-Vegg» etter den andre råtne ned.³³ Den holdbare tørrmuren av stein har etter hvert som jord kom til, blitt en viktig biotop, både for tørketålende planter og mer frodig vegetasjon, avhengig av lokalklima. Dessuten synes den stort sett bli liggende i fred for aktiv skjøtsel.

30 Unntatt Veøy kirke undersøkt 2005, Domkirkeodden Hamar 2011, Margareta kirkeruinen 2005; Rokoberget kirkeruin ble ikke besøkt, men data er hentet fra Artsdatabanken.

31 Grønnestad, 2008; Salvesen og Åsen, 2011

32 Stoklund, 1981, s. 391

33 Schöning, 1910, s. 102

Fig. 4. Gildeskål gamle kirke i Nordland. Frodig kirkegårdsmur.

Foto: Per Arvid Åsen, 2021

Fig. 5. Gravbergknapp (*Phedimus spurius*) på kirkegårdsmur. Bø kirkested, Telemark.

Foto: Per Arvid Åsen, 2020

Fig. 6. Sisselrot (*Polypodium vulgare*) på kirkegårdsmuren rundt Hurum kirke i Asker. Skvallerkål (*Aegopodium podagraria*) på bakken langs muren.

Foto: Per Arvid Åsen, 2021

På Gildeskål og Alstahaug kirkesteder finnes gode eksempler på kirkemurer med frodig vegetasjon, rik på moser, gress og urter (fig. 4). Akeleier og prestekrager beriker kulturlandskapet. Lenger sør synes det som oftest at det er en mer tørketålende vegetasjon som dominerer. Typiske arter er gravbergknapp (*Phedimus spurius*) (fig. 5), bitterbergknapp (*Sedum acre*), smørbukk (*Hylotelephium maximum*) og sisselrot (*Polypodium vulgare*) (fig. 6).

RANDSONER OG VILLNIS

Det er altså først og fremst i områder med lite skjøtsel og bruk hvor floraen får utvikle

seg, blant annet i kantsonene på begge sider av kirkegårdsmuren, i skråninger uten graver eller omkring store trær. I det følgende er det omtalt noen utvalgte eksempler på kirkesteder med en rik flora.

Høvåg kirke (Lillesand) er plassert midt i et frodig kulturlandskap med nærhet til sjøen, tett inntil en fjellknaus, og kirkegården omfatter mange kantområder og villnis hvor vegetasjonen vokser fritt, med i alt 128 arter. Omgivelsene er preget av svært mange forvillede kulturplanter, hvor akeleie, bendelløk, brennesle, burot, dauvnesle, gravmyrt, groblad, korsknapp, reinfann, solbær, svarthyll og svartstøtvier

Fig. 7. Heggen kirke i Modum med store trær av ask (*Fraxinus excelsior*) på innsiden av kirkegårds-muren. De ble sannsynligvis plantet i 1849.

Foto: Per Arvid Åsen, 2021

kan være relikter fra middelalderen. Dette er det eneste kirkestedet der bendelløk er funnet. Løk har spilt en fremtredende rolle i gammel kultus og har vært en viktig grønnsak.³⁴ Tabell 1 gir oversikt over vitenskapelige navn og bruk i stikkordsform.

Heggen kirkested (Modum) ligger på et høydedrag i en vestvendt dalside og er nabo til Vikersundbakken i sør. Kirkegården har opprinnelig vært omgitt av en mur med tre porter og har vært utvidet mot sør og øst. I 1849 ble det plantet trær omkring kirken, og sannsynligvis stammer de største

av dagens stortrær av ask fra denne tiden (fig. 7).³⁵ Mange av de 113 artene som er registrert, finnes i urterike kantområder som har fått ligge i fred for regelmessig skjøtsel. Blomsterfloraen er frodig, og like utenfor den sørlige del av gravplassen ligger en særs artsrik blomstereng – Thurehaugen³⁶ – med mange surrende insekter. Så er da nettopp Heggen oppført som et mulig humlevennlig område for Modum kommune.³⁷ Det kalkrike området er kjent som det mest artsrike i kommunen. Sørøst inne på kirkegården

35 Christie og Christie, 1986, s. 319

36 Reiso et al., 2013, s. 36

37 Humleplan for Modum kommune, 2018, s. 7

34 Åsen, 2003, s. 58; Ropeid, 2022, s. 185

Tabell 1. Mulige reliktplanter fra middelalderen som er registrert i denne studien

Kategori	Norsk navn	Vitenskapelig navn	Bruksområde
LC	akeleie	<i>Aquilegia vulgaris</i>	legeplante, symbolplante, prydplante
VU	ask	<i>Fraxinus excelsior</i>	legeplante
LO	asparges	<i>Asparagus officinalis</i>	legeplante, kjøkkenurt
NT	bendelløk	<i>Allium scorodoprasum</i>	trolldomsplante, legeplante, kjøkkeurt
LC	berberis	<i>Berberis vulgaris</i>	bærbusk, legeplante, fargeplante
LC	bergmynte	<i>Origanum vulgare</i>	legeplante, kjøkkenurt
EN	bjørnerot	<i>Meum athamanticum</i>	legeplante, kjøkkenurt
LC	blodtopp	<i>Sanguisorba officinalis</i>	legeplante
LC	brennesle	<i>Urtica dioica</i>	fiberplante, kjøkkenurt, legeplante
EN	bulmeurt	<i>Hyoscyamus niger</i>	legeplante, giftplante, hallusinogen
LC	burrot	<i>Artemisia vulgaris</i>	legeplante
HI	dagfiol	<i>Hesperis matronalis</i>	legeplante, duftplante, kjøkkenurt
LC	dauvnesle	<i>Lamium album</i>	kjøkkenurt, legeplante
NT	eplerose	<i>Rosa rubiginosa</i>	duftplante
EN	eseltistel	<i>Onopordum acanthium</i>	trolldomsplante, legeplante
LC	filtkongsslys	<i>Verbascum thapsus</i>	legeplante, trolldomsplante
PH	frømelde	<i>Lipandra polysperma</i>	legeplante, kjøkkenurt
LO	giftkjeks	<i>Conium maculatum</i>	legeplante, giftplante
SE	gravmyrt	<i>Vinca minor</i>	symbolplante, legeplante
LC	groblad	<i>Plantago major</i>	legeplante (sårbehandling)
LC	gul gåseblom	<i>Cota tinctoria</i>	fargeplante
LO	hagemelde	<i>Atriplex hortensis</i>	kjøkkenurt, legeplante
LC	hagtorn	<i>Crataegus monogyna</i>	legeplante, frukt
NT	hasselurt	<i>Asarum europaeum</i>	legeplante, trolldomsplante
LC	humle	<i>Humulus lupulus</i>	ølkrydder, legeplante
LC	hundepersille	<i>Aethusa cynapium</i>	legeplante
LC	hundesennep	<i>Descurainia sophia</i>	legeplante
LC	hundetunge	<i>Cynoglossum officinale</i>	legeplante
NR	hvit prestegårdsrose	<i>Rosa xalba 'Maxima'</i>	symbolplante (jomfru Maria)
VU	isop	<i>Hyssopus officinalis</i>	legeplante, krydderurt, prydplante
LC	jordrøyk	<i>Fumaria officinalis</i>	legeplante
LC	karve	<i>Carum carvi</i>	kjøkkenurt, legeplante
LC	korsknaapp	<i>Glechoma hederacea</i>	trolldomsplante, ølkrydder, legeplante
EN	krypjonsokkoll	<i>Ajuga reptans</i>	legeplante
LO	legekattemynte	<i>Nepeta cataria</i>	legeplante
SE	legepestrot	<i>Petasites hybridus</i>	legeplante
NT	legevendelrot	<i>Valeriana officinalis</i>	legeplante
LC	løkurt	<i>Alliaria petiolata</i>	legeplante

Kategori	Norsk navn	Vitenskapelig navn	Bruksområde
LC	løvehale	Leonurus cardiaca	legeplante
LC	malurt	Artemisia absinthium	legeplante, bitterurt
VU	marianøkleblom	Primula veris	symbolplante (mariaurt), medisin
PH	marsfiol	Viola odorata	symbolplante (mariaurt), duft, legeplante
PH	matrem	Tanacetum parthenium	kvinneurt, legeplante
LC	mørkkongsllys	Verbascum nigrum	legeplante, trolldomsplante
LC	oksetunge	Anchusa officinalis	legeplante
NR	opiumsvalmue	Papaver somniferum	legeplante, giftplante, hallusinogen
LO	ormerot	Bistorta officinalis	kjøkkenurt, legeplante
LO	pastinakk	Pastinaca sativa	kjøkkenurt, legeplante, trolldomsplante
HI	pepperrot	Armoracia rusticana	kjøkkenurt, legeplante
PH	pimpernell	Sanguisorba minor	legeplante
LC	reinfann	Tanacetum vulgare	legeplante, trolldomsplante
LC	revebjelle	Digitalis purpurea	legeplante
LC	sikori	Cichorium intybus	legeplante
LC	skvallerkål	Aegopodium podagraria	kjøkkenurt, legeplante
LC	slyngsøtvier	Solanum dulcamara	legeplante
LC	småborre	Arctium minus	legeplante
VU	smånesle	Urtica urens	legeplante (sårbehandling)
LC	solbær	Ribes nigrum	bærbusk, legeplante
HI	spolebusk	Euonymus europaeus	legeplante, giftplante, treverk
PH	stikkelsbær	Ribes uva-crispa	bærbusk, legeplante
NT	stolt henrik	Bitumen bonus-henricus	kjøkkenurt, legeplante
LC	storborre	Arctium lappa	legeplante
PH	surkirsebær	Prunus cerasus	frukt
LC	svaleurt	Chelidonium majus	trolldomsplante, legeplante
NR	svarthyll	Sambucus nigra	trolldomsplante, legeplante, bær
LC	svartsøtvier	Solanum nigrum	legeplante, matplante
HI	syressvortemelk	Euphorbia cyparissias	legeplante
PH	såpeurt	Saponaria officinalis	legeplante, såpeplante
HI	takløk	Sempervivum tectorum	vern mot lyn og brann, legeplante
LC	tusenfryd	Bellis perennis	symbolplante (mariaurt), legeplante
LC	tysbast	Daphne mezereum	legeplante
HI	ugressklokke	Campanula rapunculoides	kjøkkenurt
SE	valurt	Symphytum officinale	legeplante (sårbehandling)
NR	veivortemelk	Euphorbia esula	legeplante
LC	vill-løk	Allium oleraceum	trolldomsplante, legeplante, kjøkkeurt
Rødlistekategorier: EN-sterkt truet, VU-sårbar, NT-nær truet, LC-livskraftig			
Fremmedartskategorier: SE-svært høy risiko, HI-høy risiko, PH-potensielt høy risiko, LO-lav risiko, NK-ingen kjent risiko, NR-ikke vurdert			

Fig. 8. Skoger gamle kirke i Drammen ligger på en isskurt fjellkulle i kupert terreng med frodige kantsoner.
Foto: Per Arvid Åsen, 2021

ligger en annen rik lokalitet med en god del typiske kalkberg/tørreng-planter, blant annet filtkongsslys, jordrøyk og villøk.³⁸ I tillegg til disse fremviser kirkestedet mange andre mulige reliktevekster fra middelalderen, slike som akeleie, ask, brennesle, eplerose, gravmyrt, groblad, hundepersille, mørkkongsslys, pastinakk, reinfann, skvallerkål, såpeurt, tusenfryd og ugressklokke.

Skoger gamle kirke (Drammen) ligger på en isskurt fjellkulle i kupert terreng som faller mot sørøst (fig. 8). Kirkegården er omgitt av en steinmur fra 1832. I 1700-årene hadde kirkegården innhegning av treverk. Fjellet

går opp i dagen nærmest kirken, og stedvis er jordsmonnet så grunt at det ikke er graver.³⁹ Østre del av kirkegården er preget av store trær og villnis som har fått utvikle seg fritt. Her danner fremmedarten purpurspirea (*Spiraea ×rosalba*) store kratt og viser tydelig hva som skjer når slike invaderende arter vokser vilt. Det er også store felt med skvallerkål. Like sør for kirken finnes en uskjøttet tørrbakke hvor burot og brennesle dominerer sammen med mørkkongsslys som vokser mer spredt. De mange randområdene gir hele kirkestedet preg av stor frodighet. I alt er det funnet 90 arter, hvorav akeleie,

38 Reiso et al., 2013, s. 37

39 Christie og Christie, 1986, s. 276

Fig. 9. Marianøkleblom (*Primula veris*) vokser i store bestander like innmed Hvaler kirke i Østfold.

Foto: Per Arvid Åsen, 2021

Fig. 10. Korsknapp (*Glechoma hederacea*) fra Hvaler kirkested. Korsknappen har en aromatisk lukt og en skarp, bitter smak og ble blant annet brukt som ølkrydder i middelalderen.

Foto: Per Arvid Åsen, 2021

dagfiol, korsknapp, reinfann, skvallerkål og ugressklokke er mulige middelalderlige relikter i tillegg til dem som er nevnt over. Gravbergknapp (*Phedimus spurius*) pryder steinmurer, og krypfredløs (*Lysimachia nummularia*) vokser i plenene.

Hvaler kirke på Kirkøy i Hvaler kommune ligger på en sandslette med prestegården

på vestsiden og Kirkeåsen på østsiden. Kirkegården er omgitt av en lav steinmur. Jordsmonnet nær kirken er grunt og stort sett uten graver.⁴⁰ Eldre bilder fra tidlig 1900-tall viser gressvekst og blomster mellom gravene. En høysåte kan tyde på at gresset ble brukt. Det er små og store trær. Området sørøst for kirken er frodig og kan ha ligget slik i lang tid etter gamle bilder å dømme. Her danner marianøkleblom (fig. 9) frodige bestander sammen med akeleie, såpeurt og skvallerkål. Alle er karakterisert som reliktpanter. Stedvis vokser skvallerkål, gravmyrt og korsknapp (fig. 10) i tette masser i utkantene. Andre middelalderlige relikter blant de 115 artene som er registrert på Hvaler kirkested er ask, brennesle, bulmeurt, burot, eseltistel, giftkjeks, groblad, hagemelde, humle, oksetunge, reinfann, stikkelsbær, svaleurt og ugressklokke. Av disse er bulmeurt, giftkjeks og svaleurt betegnet som meget gode indikatorer på middelalderlig hagekultur på danske kirkegårder.⁴¹

118 plantearter er kjent fra Balke kirkested i Balkegrenda på Østre Toten. Kirken ligger på en flate i svakt hellende terreng mot sør omgitt av et åkerlandskap. På et bilde fra 1900 synes bakken under kirkegårdsmuren på sørsiden som skjøttet eng med enkelte små trær (fig. 11). 20 år senere var halve området innegjerdet av hvit stakitt, med flere gravtuer på nedre flate og nyplantede trær (bjørk?) spredt mellom gravene. Senere ble gravplassen utvidet enda lenger sørover. I dag fremstår tørrbakken under kirkegårdsmuren og parkeringsplassen som en særdeles frodig og vakker blomstereng (fig. 12). Ifølge en kirkegårdsarbeider som hadde vært på stedet

40 Cristie og Christie, 1959, s. 175

41 Løjtant, 2007, s. 17

Fig. 11. Balke kirke med Søndre Østre Balke gård til venstre (Østre Toten kommune). Fra Nasjonalbiblioteket.
Foto: Narve Skarpmoen, 1900

Fig. 12. Artsrik blomstereng nedenfor Balke kirke. Gul gåseblom (*Cota tinctoria*) i forgrunnen. Planten har vært brukt til farging. Gravplassen i bakgrunnen. Foto: Per Arvid Åsen, 2022

Fig. 13. Tingvoll kirke på Nordmøre. Inngangsparti til kirkegården. Porten er gjenbruk av åpningen i lektoriemuren som ble revet i 1878.

Foto: Per Arvid Åsen, 2020

i 30 år var det verken sådd eller plantet inn noe nytt her, vegetasjonen var naturlig og ble hegnet om. Det var også andre kantområder som hadde en rik urteflora. Mulige middelalderlige reliktpanter som er funnet på kirkestedet er ask, bergmynte, brennesle, bulmeurt, groblad, gul gåseblom, jordrøyk, korsknapp, malurt, marianøkleblom, mørk-kongsløys, oksetunge, reinfann, stikkelsbær, svaleurt og ugressklokke.

Tingvoll kirkested (fig. 13) ligger i en sørvendt og lun bakke 80 meter fra sjøkanten i Tingvollvågen på Nordmøre. Kirkegårds-muren omkranser kirken i sør hvor hovedinngangen går gjennom en overbygd portal. Nærmeste nabo er prestegården. På 1920-tallet fremsto kirkegården som en frodig gresskirkegård med blomstrende urter (fig. 14), blant annet med syre, markjordbær

og reinfann som kan identifiseres på gamle bilder. Det kan også synes som om det forekommer prydpanter på enkelte graver, formodentlig bondehageplanter. Sannsynligvis ble kirkegården slått en gang i året og høyet tatt vare på. I 1959 er gravplassen forvandlet til ensformig plen, og i dag må vi gå til kantsonene for å finne annen vegetasjon. Både humle (fig. 15) og reinfann vokser i kirkegårdsmuren, og mange planter av opiumsvalmue hadde spirt tett inntil kirkens grunnmur, trolig etter nylige gravearbeider rundt kirken. Dette er en typisk dvaleplante som har den egenskapen at frøene kan bevares i jorden i mange år under gunstige forhold, og ved omrøring av jordlagene kan frøene spire.⁴² Opiumsvalmue kan her

42 Løjtant, 2008, s. 30.

Fig. 14. Tingvoll kirke 1920. Gravplassen fremstår som en frodig eng. Fra Nasjonalbiblioteket.
Foto: Riksantikvaren, 1920

Fig. 15. Humle (*Humulus lupulus*) i kirkegårdsmuren ved Tingvoll kirke.
Foto: Per Arvid Åsen, 2020

være en sannsynlig middelalderrelikt. Andre mulige reliktpanter på Tingvoll kirkested er akeleie, ask, berberis, bjørnerot, brennesle, groblad, korsknapp, matrem, revebjelle, skvallerkål, tusenfryd og tystbast. Til sammen er det funnet 140 forskjellige planter på gravplassen.

GRUSGANGER

Grusgangene har en egen flora med tråkkplanter – planter som tåler tråkk og mye ferdsel. Slike voksesteder er også utsatt for sol og tørke, og plantene har gjerne et velutviklet rotsystem. Plantene utbrer seg som regel flatt langs bakken. Vanlige arter er groblad, knopparve (*Sagina procumbens*),

Fig. 16. Tusenfryd (*Bellis perennis*) i plenen på Herøy kirkested i Herøy kommune, Nordland. I middelalderen symboliserte planten morskjærlighet, renhet, beskjedenhet og barnlig uskyld og ble dermed knyttet til jomfru Maria og Jesusbarnet.

Foto: Per Arvid Åsen, 2021

løvetann (*Taraxacum*), tunbalderbrå (*Lepidothea suaveolens*) og tungress (*Polygonum aviculare*).

SKJØTSEL

I dag er det de store gressflatene som dominerer kirkegårdene. Plenene krever et betydelig vedlikehold, med gjødsling og klipping. Inntrykket er at det blir lagt stor vekt på dette arbeidet, og som regel fremstår kirkegårdene som velholdte og nyklippede. Ikke sjelden forstyrres kirkegårdsbesøket av gressklipperen. Noen ganger har enkelte blomsterrike flater fått lov til å ligge i fred. Om våren kan løkfloraen være iøynefallende, for eksempel med krokus

og russeblåstjerner (*Othocallis siberica*), mens tusenfryd (fig. 16) og føllblom (*Scorzoneroides autumnalis*) kan prege flatene om sommeren.⁴³

Gressplenen er i utgangspunktet en temmelig fattig biotop, med svært begrenset biologisk mangfold, og med få tilbud til insektene. En plen er en slags grønn asfalt – en grønn ørken. Imidlertid synes publikum å

43 Andre vanlige plenarter er arve (*Cerastium fontanum*), blåkoll (*Prunella vulgaris*), engkarse (*Cardamine pratensis*), glattveronika (*Veronica serpyllifolia*), hvitkløver (*Trifolium repens*), hårsveve (*Pilosella officinarum*), korsknapp, krypfredløs (*Lysimachia nummularia*), krypsoleie (*Ranunculus repens*), marikåper (*Alchemilla*), ryllik (*Achillea millefolium*), småsyre (*Rumex acetosella*), ugressklokke og vassarve (*Stellaria media*).

Fig. 17. Opplysningskilt fra Hurum kirke i Asker.

Foto: Per Arvid Åsen, 2021

forvente en velstelt kirkegård med klippede grønne plener, og sier klart fra hvis det slurves med plenklippingen. Hvis grøntarealene får utvikle seg friere som blomsterenger, kanskje helst i randområder og skråninger uten graver, ville det gagne det biologiske mangfoldet betraktelig, til glede for både insekter og publikum. I tillegg blir CO₂-utslippet redusert.⁴⁴ Middelalderreliktene vil få bedre utviklingsmuligheter og blir levende kulturminner som gir ytterligere verdier til det historiske landskapet. Områdene kan slås etter blomstring og frøsetting. Mange vil kanskje oppfatte slike arealer som ustelte og rufsete. Forfall kan oppleves positivt hvis det

er en moderat mengde mose eller vegetasjon på et gravminne, men det blir fort negativt hvis gravstedet eller nære omgivelser gror helt igjen. Det er derfor viktig å informere kirkegårdsbesøkende med opplysningskilt om hva slags skjøtsel som praktiseres på kirkegården (fig. 17).

Nylig har en stor studie av utvalgte kirkegårder i hele verden konkludert med at gravplassene har en betydelig rolle i bevaring av det biologiske mangfoldet, og ofte fremstår som refugjer for populasjoner av truede arter.⁴⁵ Et godt samspill mellom det kirkelige og åndelige aspektet ved kirkegården og de lokale naturverdiene vil høyne opplevelsen av kirkegårdsbesøket.

44 Marshall et al., 2023 (se også <https://forskning.no/insekter-natur/kortklipt-plen-ble-blomstereng-da-kom-insektene/2207905>).

45 Löki et al., 2019.

Fig. 18. Bladrosett av bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) innmed kirkegrunnmuren, Tanum kirke i Larvik. Hele planten er klissete og kjertelhåret, lukter vondt og er svært giftig. Blomstene er skittengule og klokkeformet. Bulmeurten er en utpreget dvaleplante, og trolig kan frøene overleve omkring 600–800 år i jorden og fortsatt være spiredyktige.

Foto: Per Arvid Åsen, 2020

Majoriteten av artene (406) tilhører kategorien *livskraftig* i floraen. Dette er vanlige spontane (ville) arter i Norges flora, slike som har en vid utbredelse og finnes mer eller mindre overalt, i alle fall i lavlandet i Sør-Norge. Typiske voksesteder er veikanter, åpne gruslagte opplagsplasser, engkanter, tun, hager og parker. De fleste forekommer vanlig på kirkegårdene og utgjør en viktig del av kantvegetasjonen. I tillegg er det funnet 46 planter som står på rødlista.⁴⁶ Blant disse finner vi ask, bendeløk, bjørnerot, bulmeurt (fig. 18), eplerose, eseltistel, hasselurt, isop, krypjonsokkoll, legevendelrot, marianøkleblom, smånesle

og stolt henrik som mulige reliktplanter fra middelalderen (tab. 1). Alle er i varierende grad truet, og middelalderkirkestedene blir viktige grøntområder for bevaring. Følgelig må bruk og skjøtsel ta hensyn til dette. Spesielt viktig er det å bevare kantsonene og ikke bruke kjemiske sprøytemidler.

FREMMEARTSFLORA

185 fremmede arter er funnet. Dette er arter som opptrer utenfor sitt naturlige utbredelsesområde med en varierende grad av risiko for spredning, og fremmedartslista viser hvilken økologisk risiko fremmede arter kan utgjøre for naturmangfoldet i Norge. Grensen for risikovurdering er satt ved år 1800. Fremmede arter som er etablert

46 Artsdatabanken, 2021.

Fig. 19. Filtkonglys (*Verbascum thapsus*) fra Nes kirke i Ringsaker kommune.

Foto: Per Arvid Åsen, 2022

i Norge før år 1800 er ikke risikovurdert, men de er fortsatt fremmede arter.⁴⁷

Mange av disse er godt kjent som gamle hageplanter i Norge.⁴⁸ Gravbergknapp (*Phedimus spurius*) er funnet på 86 kirkesteder og er en karakterplante på kirkegårdsmyrene (fig. 5). Krypfredløs er sett på 64 kirkesteder og har en krypende vekst i gressplenene mellom gravene. Purpurspirea (*Spiraea xrosalba*) er den vanligste av

47 Artsdatabanken, 2023.

48 Noen eksempler er bergknapp (*Phedimus, Sedum*) med flere arter, gullregn (*Laburnum*), hagelupin (*Lupinus polyphyllus*), honningknoppurt (*Cyanus montanus*), kanadagullris (*Solidago canadensis*), krypfredløs (*Lysimachia nummularia*), moskuskattost (*Malva moschata*), rødhyll (*Sambucus racemosus*), snøbær (*Symphoricarpus albus*), spirea (*Spiraea*) med flere arter, syrin (*Syringa vulgaris*) og toppklokke (*Campanula glomerata*).

Fig. 20. Oksetunge (*Anchusa officinalis*) er funnet på fire kirkesteder: Borre, Hof, Hvaler og Balke.

Foto: Per Arvid Åsen, 2009

Fig. 21. Isop (*Hyssopus officinalis*) fra Domkirkeodden, Hamar. Mjøsa i bakgrunnen. Hele planten er kjertelprykket og har en god, aromatisk duft. Hildegard av Bingen (ca. 1150) lovpriser isopen, skriver at den gror overalt hvor den blir sådd og er brukbar i all mat. I tillegg inngår urten i resepter mot tallrike lidelser.

Foto: Per Arvid Åsen, 2011

Fig. 22. Svaleurt (*Chelidonium majus*) langs kirkegårdsmuren, Skjeberg kirke i Sarpsborg kommune. Dauvnesle (*Lamium album*) og korsknapp (*Glechoma hederacea*) i forgrunnen. Gravbergknapp (*Phedimus spurius*) på muren i venstre bildekant.

Foto: Per Arvid Åsen, 2021

spireaene, funnet på 14 kirkesteder. Busken vokser ofte i tett kratt langs kirkegårdsmuren, både på innsiden og utsiden, hvor den lett sprer seg videre utover i terrenget.

Følgende arter på fremmedartslisten kan være mulige middelalderrelikter (tab. 1): Asparagus, dagfiol, frømelde, giftkjeks, gravmyrt, hagemelde, hvit prestegårdsrose, legekattemynte, legepestrot, marsfiol, matrem, opiumsvalmue, ormerot, pastinakk, pepperrot, pimpinell, spolebusk, stikkelsbær, svarthyll, sypress- og veivortemelk, surkirsebær, såpeurt, takløk, ugressklokke og valurt. Selv om de fleste av disse er oppført med en risikovurdering etter år

1800, taler flere opplysninger om funn og forekomster for at de har vært til stede allerede i middelalderen som nytteplanter. Innenfor kirkegårdsmuren blir helst de mest invaderende av disse artene holdt i sjakk av gressklipperen, men slipper plantene til utenfor, kan de spre seg utover i vill natur og i noen tilfeller fortrengte naturlig flora. Det er derfor viktig å ha kontroll på hageavfallet på kirkegårdene.

MIDDELALDERLIGE KULTURPLANTER – RELIKTFLORA

Tabell 1 viser 75 mulige plantereliker på middelalderkirkestedene som er registrert

Fig. 23. Mørkkongslys (*Verbascum nigrum*) og ugressklokke (*Campanula rapunculoides*) langs kirkegårdsmuren rundt Kinsarvik kirke.

Foto: Per Arvid Åsen, 2022

i denne studien. Alle plantene i tabellen er nytteplanter, kjent fra middelalderlige plantelister i Nord-Europa, og de fleste med makrofossilfunn tilbake til middelalder og vikingtid.⁴⁹ Flere inngår i gruppen av gårds-
tunplanter i Norge.⁵⁰ Blodtopp, bulmeurt, filtkongslys (Fig. 19), giftkjeks, oksetunge (fig. 20), isop (fig. 21), legekattemynte, løvehale, ormerot, stolt henrik og svaleurt (fig. 22) er legeplanter karakterisert som meget gode indikatorer på middelalderlig hagekultur på danske kirkegårder⁵¹. Alle

unntatt filtkongslys og svaleurt er svært sjeldne og bare funnet på en kirkegård hver i nærværende studie.

De vanligste (tab.1) er akeleie, ask, burot, groblad, mørkkongslys (fig. 23), korsknapp, brennesle, reinfann, skvallerkål og ugressklokke. Alle med funn fra minst 60 middelalderlige kirkesteder. Mange vil kalle flere av disse for ugress, typisk planter i veikanter eller på steder med mye tråkk, brakkmark og grusflater i bystrøk, men alle har en interessant kulturhistorie å vise til, og flere vokste trolig i landet allerede i vikingtid eller kanskje enda tidligere.

Selv om det er mindre enn en tredjedel av middelalderkirkegårdene som er registrert,

49 Harvey, 1990, s. 168; Løjtant, 2007; Løjtant, 2017; Åsen, 2015; Helweg, 2020, s. 125.

50 Høiland, 1995.

51 Løjtant, 2007, s. 17.

indikerer plantefunnene at kirkegårdene kan være viktige lokaliteter for middelalderlige nytteplanter. Flere av disse vekstene er kjent for å vokse og formere seg på samme plass i lengre tid.

Det store flertallet er altså innførte nytteplanter som stammer fra Mellom- og Sør-Europa. Fra de første enkle vikinghager, byhager, klosterhager, embedsmannshager og bondehager,⁵² ble nytteplanter og pryddplanter gradvis spredd, etter hvert også til kirkegårdene, hvor de i dag opptrer som

levende kulturminner, en viktig del av vår europeiske kulturarv, vel verdt å ta vare på.

Per Arvid Åsen (f. 1949) er forsker emeritus ved Naturmuseum og botanisk hage, Universitetet i Agder, hvor han blant annet har vært faglig ansvarlig for klosterhagen. Han har de senere årene arbeidet mest med kulturbotanikk og skrevet bøker om norske klosterplanter, hagebruk på norske fyr og om alléer og treplantninger i Kristiansand.

52 Øye, 1998, s. 14; Åsen, 2015; Helweg, 2020

LITTERATUR

Artsdatabanken (2021, 24. november). Norsk rødliste for arter 2021. Hentet fra <https://www.artsdatabanken.no/lister/rodlisterforarter/2021/> 3. februar 2023.

Artsdatabanken (2023, 11. august). Fremmede arter i Norge – med økologisk risiko 2023. Hentet fra <https://www.artsdatabanken.no/lister/fremmedartslista/2023> 10. oktober 2023.

BRUUN, MAGNE: *Norske hager gjennom tusen år*. Oslo: Andresen & Butenschøn, 2007

CHRISTIE, SIGRID OG HÅKON CHRISTIE: *Norges kirker*. Østfold Bind 2. Oslo: Riksantikvariatet/Forlaget Land og kirke, 1959.

CHRISTIE, SIGRID OG HÅKON CHRISTIE: *Norges kirker*. Buskerud Bind II. Oslo: Riksantikvaren/Gyldendal norsk forlag, 1986.

EKROLL, ØYSTEIN: «Burial Monuments and commemoration in medieval Norway». I Michael Penman (red.). *Monuments and Monumentality across Medieval and Early Modern Europe*. Donington: Shaun Tyas, 2013, s. 18-36.

EKROLL, ØYSTEIN: «Døden i norsk mellomalder». *Fortidsminneforeningens årbok*, 168. årgang, 2014, s. 165-198.

ENGBRETSSEN, CATHRINE STANGEBYE: *Historisk grøntanlegg i middelalderkirkesteder*. Avsluttende oppgave NMBU (Historisk grøntanlegg for kulturminnevernere), 2021

EXNER, JOHAN: *Den danske Kirkegård og dens problemer*, Kbh. 1961

GRØNNESTAD, KJETIL S.: «Rike rosefunn.» *Kirkegården* 39, s. 18-19, 2008.

HARVEY, JOHN H.: *Mediaeval gardens*. London: B. T. Batsford Ltd., 1990

HELWEG, KRISTINE KRAT: «Gardening at medieval farmsteads: Archaeobotanical indications of horticulture in Denmark and southern Sweden, AD 1000-1500». *Archaeobotanical studies of past plant cultivation in northern Europe* 5, s. 119-130, 2020

HORDVIK, EMIL: «Kirkegårdsdugnad i ei kystgrend». *Norsk Hagetidend* 81, s. 27, 1965

Humleplan for Modum kommune. Utarbeidet av avdeling for areal, landbruk og miljø (ALM) og parkvesenet i Modum kommune, 2018.

HØILAND, KLAUS: «Truete kulturbetingete planter i Norge. 2. Gårdstunplanter». *NINA Fagrapport* 003, 1995, s. 1-34.

JOHANNESSEN, LIVE OG JAN-ERIK G. ERIKSSON: *Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger*. Oslo: Riksantikvaren, 2015.

KLINGBERG, HELGE: «Den skandinaviske begravellesplass historisk sett». *Kirkegårdskultur*, 1997a, s. 6-17.

KLINGBERG, HELGE: *Kirkegårdsboka*. Larvik: Forsythia, 1997b.

KRISTENSEN, LILLY: «Från betesmark till gräs-matta och tillbaka igjen». *Bulletin för trädgårds-historisk forskning* (33-34), 2021, s. 18-21.

KRYGER, KARIN: «Grøfter, tjørn og æbletræer: Holder Johan Exners opfattelse af den danske middelalderkirkegård?». *Kirkegårdskultur*, 2015, s. 17-35.

LUNDSTAD, ARNE: «Omlegginga av bygdekirke-gårdene». *Norsk Hagetidend* 71, 1955, s. 60-62.

LØJTANNT, BERT: «Registrering af græskirkegårde i Danmark». *Fra kvangård til humlekule* 36, 2006, s. 21-45.

LØJTANNT, BERT: «Levende fortidsminder». *Geirfuglen* 43, 2007, s. 1-45.

LØJTANNT, BERT: «Dvaleplanter». *Fra kvangård til humlekule* 38, 2008, s. 27-32.

LØJTANNT, BERT: *Reliktplanter— Levende Fortidsminder*. 2017. Hentet fra <https://botaniskforening.dk/wp-content/uploads/2018/04/Rettet-RELIKTPLANTER.pdf> 9. januar 2023.

LÖKI, VIKTOR, BALÁZS DEÁK, ANDRÁS BALÁZS OG ATTILA MOLNÁR: «Biodiversity potential of burial places—a review on the flora and fauna of cemeteries and churchyards». *Global Ecology and Conservation* 18, 2019.

MAMEN, HANS CHR, BERT C. LANGE, HELENE FALKEIDE OG VERA MOLLAND: *Blomster i kirken*. Landbruksforlaget, 1986.

MARSHALL, CICEY A. M., ET AL.: «Urban wildflower meadow planting for biodiversity, climate and society: An evaluation at King's College, Cambridge». *Ecological Solutions and Evidence* 4(2), 2023, s. 1-18.

MOE, WLADIMIR: *Gamle norske kirker*. Kristiania: Jacob Dybwads Forlag, 1922.

MORIN, HENRIK OG EVA GRÖNWALL: *Växter vid äldre gravplatser - ett kulturarv värt att bevara*. Pom, Programmet för odlad mångfald, och Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation, 2018.

RASMUSSEN, ALF HENRY: *Våre kirker – norsk kirkeleksikon*. Vanebo forlag AS, 1993.

REISO, SIGVE, ANDERS THYLÉN OG TOM HELLIK HOFSTON: «Kartlegging av åpen kalkmark i Buskerud, Vestfold og Telemark 2012». *BioFokus-rapport 2013-13*. Oslo: Stiftelsen BioFokus, 2012.

RIKSANTIKVAREN: *Forvaltning av middelalderske kirkesteder*. Veileder. Hentet fra <https://www.riksantikvaren.no/veileder/forvaltning-av-middelalderske-kirkesteder-som-automatisk-fredete-arkeologiske-kulturminner/#section6> 9. januar 2023.

ROPEID, TOR JAN: «Løkens kjerne er ikke lett å finne». *Årringen 2020-2021*, 2022, s. 183-193.

SALVESEN, PER HARALD OG PER ARVID ÅSEN: «På jakt etter kulturminnerosier i gamle hager langs kysten av Norge». *Årringen 2010(14)*, 2011, s. 1-90.

SCHNITLER, CARL WILLE: *Norske Haver i gammel tid*. Kristiania: Norsk Folkemuseum, 1915.

SCHØNING, GERHARD: *Reise som gjennom en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa hans Majestæt Kongens Bekostning er gjort og beskrevet af Gerhard Schøning*. Første Bind. Trondhjem: Det Kgl. Norske Videnskabers Selskab i Trondhjem, 1910.

SJÖGREN, ANNA ANDRÉASSON, JENS HEIMDAHL, AND MATTI WIKING LEINO: *Svensk trädgårshistoria—Förhistoria och Medeltid*. Stockholm: Kungl. Vitterhetsakademien, 2021.

SKARD, TORFINN: *Hagebruk og gartneri i Norge*. Sarpsborg: Universitetsforlaget, 1963.

SKOV, ERIK: «Kirkegården et kulturhistorisk mindesmærke». *Vore Kirkegaarde* 33, 1970, s. 121-125.

SLOTH, PERNILLE ROHDE, ULLA LUND HANSEN OG SABINE KARG: «Viking Age garden plants from southern Scandinavia – diversity, taphonomy and cultural aspects». *Danish Journal of Archaeology* 1, 2012, s. 27-38. Hentet fra <https://doi.org/10.1080/21662282.2012.750445> 2. mars 2023.

STOKLUND, BJARNE: Kirkegård. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 2. oppl. Viborg: Rosenkilde og Bagger, 1981.

St. Gallen, Stiftsbibliothek, Codex 1092. Hentet fra <https://digital.library.ucla.edu/catalog/ark:/21198/zz002kp2b711>. oktober 2023.

STRØM, HANS: *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør, beliggende i Bergens Stift i Norge - oplyst med Landkort og Kobberstykker*. København: Rothes Enkes og Profts Boghandling, 1762.

SÆLAND, PÅL: «Gravene og kyrkjegarden». *Årbok for Den Norske Kirke* 3, 1953, s. 114-125.

SØRENSEN, EINAR: *Norske havekunst uner europeisk himmel*. Oslo: Scandinavian Academic Press/Spartacus forlag AS, 2013.

SØRMOEN, ODDBJØRN: «Hvor ble det av den gamle kirkegårdskulturen?» *Fortidsminneforeningens årbok*, 168. årgang, 2014, s.7-16.

THOLLE, JOHANNES: «Kirkegårdskultur i Norge». *Vore Kirkegaarde* 19, 1956, s. 8-65.

ØYE, INGILD: *Middelalderbyens agrare trekk*. Bergen: Bryggens museum, 1998.

ÅSEN, PER ARVID: «Bendelløk (*Allium scorodoprasum*) - en gammel kulturplante på Sørlandet.» *Våre Nyttvekster* 97, 2003, s. 58-61.

ÅSEN, PER ARVID: *Norsk Klosterplanter— Levende Kulturminner fra Middelalderen*. Kristiansand: Portal Forlag, 2015.

ÅSEN, PER ARVID: «Medieval Monastery Gardens in Iceland and Norway». *Religions* 12, 2021, s. 1-20. Hentet fra <https://www.mdpi.com/2077-1444/12/5/3179>. januar 2023.